

Dood en rouw in het primair onderwijs

Studie in het kader van de opleiding tot leraar basisonderwijs, aan de Christelijke Hogeschool te Ede.

Marije Harms,
Nieuw-Bergen,
September 2010.

Inhoudsopgave

1 Proloog	1
2 Inleiding	2
3 Praten over de dood in de klas	4
3.1 Mijden van het onderwerp.....	4
3.2 Belang van bespreken.....	4
3.3 Onderwijsmateriaal	5
4 Begripsvorming van de dood	7
4.1 Stapsgewijs leerproces.....	7
4.2 Leeftijdscfasen.....	8
4.2.1 Baby's en peuters.....	8
4.2.2 Kleuters.....	9
4.2.3 Kinderen van zes tot negen jaar.....	9
4.2.4 Kinderen van negen tot twaalf jaar	10
4.2.5 Twaalf jaar en ouder.....	10
5 Rouwproces	11
5.1 Begripsbepaling	11
5.2 Rouwtaken.....	11
5.3 Rouwen van kinderen.....	13
5.3.1 Denkproces.....	14
5.3.2 Rouwperiode.....	14
5.3.3 Gedragingen.....	14
5.3.4 Afhankelijkheid.....	15
6 Voorwaarden	16
6.1 De plaats in de groep.....	16
6.2 Reageren op signalen.....	16
6.3 Een ondersteunend klimaat.....	17
7 Werkvormen	18
7.1 Literatuur.....	18
7.1.1 Sprookjes.....	18
7.1.2 Verhalen.....	19
7.1.3 Poëzie.....	21
7.2 Schrijven.....	22
7.3 Tekenen schilderen en kleien.....	22
7.4 Muziek.....	23
7.5 Film.....	23
7.6 Filosoferen.....	24
8 Materialen kist	26
8.1 Boeken.....	26
8.2 Film.....	27
8.3 Overig.....	28
9 In de praktijk	29
9.1 Les 1.....	29
9.2 Les 2.....	31
10 Nawoord	33
11 Literatuurlijst	35

1 Proloog

Op 5 december 1991 is mijn vader Han overleden. Ik was toen 8 jaar oud. Wat een gezellig avondje uit met de familie had moeten worden eindigde in een groot drama. Op weg naar Bocholt (D) om de kerstmarkt te bezoeken worden wij frontaal aangereden door een dronken dame. Hierbij belanden mijn vader, moeder, zusje en ik op de kop in de sloot.

Acht jaar ben je dan als je leven op zijn kop komt te staan. Ik weet nog dat oma in het ziekenhuis aan mijn bed zat en op geen enkele vraag die ik stelde een duidelijk antwoord gaf. Het enige wat ze zei was dat het goed ging met mijn papa en mama.

Een paar dagen later kwam de aap uit de mouw. Mijn vader bleek op slag dood en of mijn moeder het wel ging halen was ook nog maar de vraag.

Ik weet nog dat ik erg boos en verdrietig was omdat ze mij niet eerlijk hadden verteld wat er was gebeurd en mij niet hadden betrokken bij de uitvaart van mijn vader.

Mijn moeders letsel was zo ernstig dat zij ruim een jaar heeft moeten revalideren. De zorg voor mijn zusje en mij werd daarom overgenomen door een oom en tante. Van vandaag op morgen was alles anders en onbekend.

Hoe goed mijn oom en tante ook voor ons gezorgd hebben, echt goed praten over mijn ervaringen en gevoelens heb ik met hen nooit gekund.

Op de een of de andere manier had ik niet het gevoel dat ik open kon praten over het ongeluk en het overlijden van mijn vader.

Soms leek het wel alsof het onderwerp bewust uit de weg werd gegaan om ons zo te beschermen tegen de realiteit van de dood, het afscheid en het verlies.

Een nieuwe woonplaats betekende ook dat wij naar een andere basisschool toe moesten. Gelukkig kwamen mijn zusje en ik bij elkaar in de klas.

Ik weet nog dat de lerares erg lief voor ons was, maar dat het hierbij ook bleef. Al die tijd is er in de klas nooit over het ongeluk, de dood van mijn vader of over doodgaan in het algemeen gesproken. Laat staan over mijn ervaringen en gevoelens. Ik had altijd het gevoel alsof de leerkracht mij niet begreep, alsof ze zich geen houding wist te geven, niet wist wat ze met ons aan moest, wat ze moest zeggen of doen.

Ik weet nog goed dat het bijna Vaderdag was en dat we met z'n allen een liedje voor Vaderdag moesten instuderen. Mijn zusje en ik zaten in de klas en moesten mee zingen.

Ik weet nog dat we heel hard met z'n tweeën hebben zitten janken.

2 Inleiding

In één letterlijke en figuurlijke klap was alles anders. Ik was acht jaar oud. Het zou een gezellige avond worden. Samen met het gezin onderweg naar een kerstmarkt in Duitsland. Door een auto ongeluk liep het uit op een tragedie waarbij ik mijn vader verloren ben. Mijn moeder heeft het maar net overleefd.

Uit onderzoek is gebleken dat kinderen aan het eind van de basisschool veel meer ervaring met de dood hebben dan we over het algemeen denken. Zo heeft driekwart van de leerlingen aan het eind van de basisschool wel een keer te maken gehad met het overlijden van iemand die dichtbij hen staat. Dat kan vader of moeder zijn, maar ook opa of oma, een broer of zus.

Dood en rouw nemen in de ervaringswereld van kinderen dus een belangrijke plaats in. Eigenlijk is het dan ook vreemd dat kinderen nauwelijks worden opgevoed in het omgaan met de dood.

Zo worden in de klas bijvoorbeeld allerlei ervaringen gedeeld, zoals de geboorte van een broertje of zusje of het krijgen van nieuw speelgoed. Het bespreken van de dood als onderwerp in de klas daarentegen is echter lang niet altijd vanzelfsprekend. Als het over de dood gaat, geven leerkrachten vaak niet thuis. In plaats van gewoon met kinderen over de dood te praten, mijden ze liever het onderwerp.

Toch zou de dood als onderwerp in iedere klas bespreekbaar moeten zijn. Kinderen hebben immers de behoefte aan de mogelijkheid om ervaringen rondom de dood te delen op school en hun gevoelens te uiten. Daarnaast hebben kinderen die een leerproces doormaken in het omgaan met de dood een voorsprong wanneer ze in werkelijkheid met het overlijden van iemand te maken krijgen.

Om kinderen goed te kunnen voorbereiden op het omgaan met de dood kent men in Amerika al sinds de jaren zeventig death education. Death education is een onderwijsprogramma dat lessen bevat over doodgaan en rouw, voor basisschool tot en met de universiteit, dat al op diverse scholen wordt toegepast.

In Nederland daarentegen is een dergelijk onderwijsprogramma nog niet voorhanden. Wel zijn er diverse instanties zoals Stichting Achter de Regenboog, Stichting In de Wolken en de GGD, die achtergrondinformatie over het thema dood en rouw aanbieden en onderwijsmaterialen over het thema hebben ontwikkeld. Het gebruik hiervan is echter heel vrijblijvend.

In deze scriptie zal advies gegeven worden over de handvatten die een leerkracht basisonderwijs kan gebruiken om lesmateriaal te ontwikkelen om de leerlingen beter voor te bereiden op het omgaan met verlies door de dood.

Secundair kan de leerkracht met deze informatie een leerling die geconfronteerd wordt met de dood beter opvangen en begeleiden.

Dood en rouw in het primair onderwijs

Allereerst zal er worden ingegaan op de noodzaak van dit onderwijs. Vervolgens is het van belang te weten welk leerproces kinderen doormaken en welk besef kinderen hebben van de dood in de verschillende leeftijdsfasen.

Daarnaast is het belangrijk te weten wat rouw nu eigenlijk is, welke rouwtaken er zijn en hoe kinderen rouwen. Uiteindelijk moeten er in de klas ook voorwaarden geschept worden om een onderwerp als dit te kunnen behandelen. Daarna zullen er enkele praktische toepassingen gegeven worden over de te kiezen werkvormen.

Tenslotte is er bij deze scriptie een materialen kist samengesteld voor de kleuters, waarin spullen zitten die een leerkracht kan gebruiken om met de kleuters over het thema dood en rouw te praten.

Bronvermelding:

Het nummer in de zin correspondeert met het nummer in de literatuurlijst.

3 Praten over de dood in de klas.

In de ervaringswereld van kinderen neemt verlies door de dood een belangrijke plaats in. Zo is uit onderzoek gebleken dat kinderen aan het eind van de basisschool veel meer ervaring met de dood hebben dan we over het algemeen denken. Zo blijkt dat 75 procent van de kinderen uit groep 7 al te maken heeft gehad met het overlijden van iemand die ze kennen. In groep 8 is dat gestegen naar 87 procent. Meestal betreft dat opa's en oma's maar in 2,2 procent van de gevallen gaat het om een van de ouders, broer of zus. Verlies door de dood maakt deel uit van een kinderleven.⁴

3.1 Mijden van het onderwerp

Toch is het niet vanzelfsprekend dat kinderen worden opgevoed in het omgaan met de dood. Zo blijkt uit het onderzoek *Verdriet op school* dat bij pubers is uitgevoerd, dat er bij een op de acht jongeren thuis nooit over doodgaan wordt gesproken. Bij 40 procent gebeurt dat alleen als het echt nodig is. Bij kinderen zal dat niet anders zijn. Ook het bespreken van de dood als onderwerp in de klas blijkt lang niet altijd vanzelfsprekend te zijn. Zo is uit hetzelfde onderzoek gebleken dat een op de vijf leerkrachten op de basisschool het moeilijk vindt om in de klas over de dood te praten. In plaats van met kinderen gewoon over de dood te praten, mijden ze liever het onderwerp.⁴

Dat het onderwerp wordt gemeden kan verschillende oorzaken hebben.

- Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat de leerkracht de leerlingen wil beschermen tegen de rauwe werkelijkheid omdat hij denkt dat de kinderen er nog niet aan toe zijn of dat ze er te klein voor zijn.
- Ook kan de leerkracht zich niet vertrouwd genoeg voelen met het thema en kan hij bang zijn de verkeerde dingen te zeggen.
- Daarnaast kan een rouwend kind de leerkracht confronteren met zijn eigen ervaringen en zijn eigen visie op de dood. De eigen kijk die een leerkracht op deze aspecten in het leven heeft is natuurlijk van grote invloed op de wijze waarop hij met het rouwende kind en het onderwerp om zal gaan.
- De leerkracht gebrek heeft aan achtergrondinformatie over de ontwikkeling van een kind met betrekking tot de dood en rouw.^{2,4}

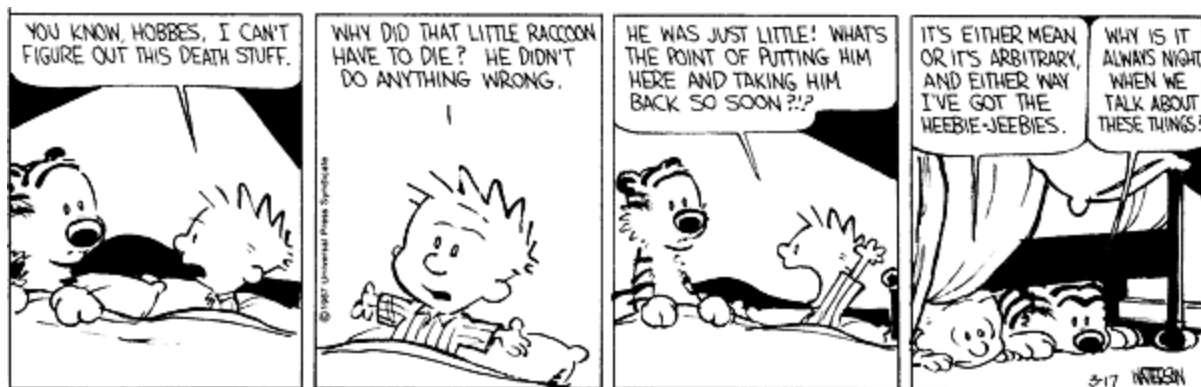
3.2 Belang van bespreken

Toch zou de dood als onderwerp in iedere klas bespreekbaar moeten zijn. Een verlies door de dood is namelijk een zeer ingrijpende gebeurtenis waarbij een kind nogal wat vaardigheden nodig heeft om het verlies te kunnen verwerken. Het is daarom belangrijk dat kinderen worden voorbereid op het omgaan met de dood. Een leerkracht kan hierbij een belangrijke rol spelen.

Zo kan de leerkracht kinderen stapsgewijs leren begrijpen wat dood is en wat het betekent als iemand er nooit meer zal zijn. Kinderen die een leerproces doormaken in het omgaan met de dood hebben namelijk een voorsprong wanneer ze in werkelijkheid met het overlijden van iemand te maken krijgen. Wanneer er bijvoorbeeld nooit met een kind over doodgaan is gesproken, kunnen ze moeilijker begrijpen wat dood zijn inhoudt, zeker wanneer ze er plotseling mee geconfronteerd worden. Het weet hebben van wat dood betekent, is zelfs voorwaarde om te kunnen rouwen.

Daarnaast kan het bespreekbaar maken van de dood in de klas kinderen helpen elkaar beter te begrijpen. Vaak weten kinderen niet hoe ze met hun rouwende klasgenootje om moeten gaan. Zo gaan sommige kinderen het rouwende kind liever uit de weg omdat ze niet weten wat ze moeten zeggen of doen. Ook is uit het onderzoek van J.W. Worden gebleken dat 14 procent van de kinderen in de eerste maanden na het verlies soms geplaagd worden, veelal door onbegrip.

Ook hebben kinderen de behoefte aan de mogelijkheid om ervaringen rondom de dood te delen op school en hun gevoelens te uiten. Kinderen hebben vaak hele concrete vragen wanneer ze te maken krijgen met de dood van iemand die ze kennen, met de uitvaart en met het verdriet en de pijn die ze ervaren. Vragen als: 'Wat moet ik zeggen?' en 'Wat moet ik doen?' zijn dan ook geen uitzondering.^{2,3,4}

3.3 Onderwijsmateriaal

Om kinderen goed te kunnen voorbereiden op het omgaan met de dood kent men in Amerika al sinds de jaren zeventig death education. Death education is een onderwijsprogramma dat lessen bevat over doodgaan en rouw, voor basisschool tot en met de universiteit, dat al op diverse scholen wordt toegepast. De inhoud ervan betreft sterven, dood zijn, rouw en verlies, en het behandelt de invloed daarvan op individuele personen en heel de mensheid.^{4,8,10}

Het doel van dit onderwijsprogramma is het stapsgewijs geven van informatie aan kinderen, het meer zelfbewust maken en het leren van ondersteuningsvaardigheden. Daarnaast is death education niet alleen van belang voor leerlingen, maar ook voor leerkrachten.

Veel leerkrachten hebben namelijk geen idee wat kinderen in de verschillende leeftijdsfasen kunnen begrijpen over doodgaan en hoe kinderen rouwen. Zo weten ze bijvoorbeeld niet dat kinderen zich als gevolg van rouw moeilijker kunnen concentreren, dat rouw na maanden of zelfs jaren pas zichtbaar kan worden of nemen ze strafmaatregelen omdat de rouwende leerling zich niet gedraagt zoals andere leerlingen. Death education helpt leerkrachten dan ook bij het opdoen van belangrijke kennis en vaardigheden rondom het thema 'doodgaan' en het vormen van een eigen visie op de dood, waardoor ze beter in staat zijn kinderen voor te bereiden op het omgaan met de dood en te helpen bij verlies.^{4,8,10}

In Nederland is een dergelijk onderwijsprogramma echter nog niet voorhanden. Wel zijn er

Dood en rouw in het primair onderwijs

diverse instanties zoals Stichting Achter de Regenboog, In de Wolken en de GGD, waar leerkrachten terecht zouden kunnen voor achtergrondinformatie over dood en rouw. Daarnaast hebben deze instanties onderwijsmaterialen over het thema dood en rouw ontwikkelt, die leerkrachten enige houvast kunnen bieden bij het geven van lessen.^{12,13,15,16} Het gebruik van deze materialen door leerkrachten is echter geheel vrijblijvend. De wijze waarop een leerkracht kinderen zal voorbereiden op het omgaan met de dood en de manier waarop een leerkracht kinderen zal begeleiden bij verlies zal dan ook per leerkracht verschillen.

4 Begripsvorming van de dood

Leerkrachten kunnen natuurlijk ook heel goed zelf onderwijsmateriaal over het thema dood en rouw ontwikkelen om zo kinderen voor te bereiden op het omgaan met de dood. Bij het ontwikkelen van lessen zijn echter een aantal zaken van belang.

Om te beginnen is het belangrijk dat leerkrachten rekening houden met het stapsgewijze leerproces (§4.1). Daarnaast is het van belang dat leerkrachten een indruk hebben van het besef dat kinderen hebben van de dood in de verschillende leeftijdsfasen (§ 4,2).

4.1 Stapsgewijs leerproces

Zoals in hoofdstuk 3.2 al is aangegeven hebben kinderen die stapsgewijs een leerproces doormaken een voorsprong wanneer ze in werkelijkheid met het overlijden van iemand te maken krijgen. Het leerproces helpt kinderen namelijk stapsgewijs te begrijpen wat de dood inhoudt en met de emotionele aspecten die daarbij komen kijken. Het is dan ook aan te raden, de door de leerkracht ontwikkelde lessen, aan te laten sluiten bij dit stapsgewijze leerproces.

Maar hoe zien die stappen van dit leerproces er eigenlijk uit?³

1. Om te weten wat dood is, moeten kinderen allereerst onderscheid leren maken in levende en levenloze dingen. Zo leeft mamma, maar de pop niet. Daarnaast leren kinderen dat levende dingen groeien en veranderen. Zo groeien bomen, hangt er in de winter geen blad aan de boom en krijgen ze in het voorjaar weer bladeren.
2. Als het kind het verschil ziet tussen levende en levenloze dingen kan de koppeling gemaakt worden tussen leven en doodgaan. Als bloemen gebloeid hebben, verwelken ze en gaan ze dood. Een vogel is tegen het raam gevlogen en ligt dood op de stoep. Dit alledaagse sterven kan goed worden gebruikt om kinderen te leren wat dood inhoudt. Vooral gebeurtenissen die weinig emotie oproepen, zoals een dode bromvlieg, kunnen hiervoor goed worden gebruikt. Op deze manier leren kinderen dat als iets doodgaat, het niet meer kan groeien en bewegen.
3. De volgende stap is dat kinderen gaan zien dat de dood ook veroorzaakt kan worden door een ziekte, ouderdom of een ongeluk. Het kind leert dat doodgaan stoppen met leven betekent. Iemand die dood is beweegt niet meer, kan niet meer praten, niet meer lopen, hoeft niet meer te slapen en te eten. Tevens is het belangrijk dat kinderen begrijpen dat de dood afscheid voor altijd betekent. Iemand die dood is, wordt nooit meer levend en komt dus ook nooit meer terug.
4. Iets wat dood is, wordt begraven of verbrand. De dode hamster wordt in de tuin begraven, krijgt zelfs een echt kistje en een grafsteentje in de tuin. Door het ritueel van het begraven uit te voeren, raakt het kind vertrouwd met de dood. Dit zijn dan momenten die erg kostbaar zijn en die je als opvoeder niet zomaar voorbij moet laten gaan.
5. De volgende stap is dat kinderen gaan beseffen dat blijkbaar iedereen dood kan gaan, ook vader en moeder. Dit besef kan bij kinderen tot angst en onrust leiden. Ook gaan kinderen zich realiseren dat ze zelf ook dood kunnen gaan.

6. Vervolgens krijgen kinderen een beter begrip van de oorzaken die kunnen leiden tot de dood. Het is belangrijk dat kinderen leren begrijpen dat gedachten en gevoelens nog nooit tot de dood hebben geleid. Wens gedachten bijvoorbeeld kunnen bij kinderen tot schuldgevoelens leiden. Het is goed om met kinderen over deze gedachten te praten en uit te leggen dat iemand niet dood kan gaan door een wens of een gedachte.
7. Pas als de werkelijke betekenis van de dood voor een kind duidelijk is, kunnen er religieuze of filosofische aspecten aan het begrip gekoppeld worden. Waarom gaan mensen dood en wat is de zin van doodgaan? Daarnaast krijgt het kind in deze periode steeds meer oog en interesse voor begrafenis- en crematierituelen.

4.2 Leeftijdswfasen

Hoe je kinderen stapsgewijs met de dood laat kennismaken is afhankelijk van de verstandelijke vermogens van het kind, maar hangt ook af van de leeftijd. Heel jonge kinderen gaan namelijk anders met het begrip doodgaan om dan de wat oudere kinderen. Het is dan ook belangrijk dat een leerkracht een indruk heeft van het besef dat kinderen hebben van de dood in de verschillende leeftijdswfasen.

Om een indruk te geven van het besef dat kinderen hebben van de dood wordt ook wel een indeling in leeftijdswfasen gebruikt. De indeling is echter wel globaal en afhankelijk van de ontwikkeling en de ervaring van het individuele kind.^{2,3,4,5}

4.2.1 Baby's en peuters

Hele kleine kinderen, tot ongeveer drie jaar, hebben geen echt besef van de dood. Ze kunnen namelijk nog niet het onderscheid maken tussen levende en niet levende dingen, wat nodig is om de koppeling tussen leven en doodgaan te maken.

Kinderen van deze leeftijd zijn wel bang gescheiden te worden van bijvoorbeeld hun ouders, degenen die hen met warmte en liefde omringen. Zo merken kleine kinderen in het contact met de ouder dat er dingen veranderen. Ze voelen bijvoorbeeld dat de ouder anders reageert of minder beschikbaar is, waardoor er voor het kind een minder veilige omgeving ontstaat.

Heel jonge kinderen gaan op hun eigen wijze met de dood om. Ze reageren vanuit hun behoeften en vertonen meestal geen angst voor iemand die dood is. Als je ze de kans geeft en niet bang maakt, willen ze de dode van dichtbij bekijken, aaien of een handje geven.

4.2.2 Kleuters

Kinderen van drie tot zes jaar kennen het verschil tussen leven en dood. Zo gebruiken ze bijvoorbeeld spelenderwijs het woord 'dood': 'Jij bent dood! Je moet blijven liggen.' Toch weten kinderen van deze leeftijd nog niet wat dood zijn precies inhoud. Zo geven ze doden bijvoorbeeld nog vaak de eigenschappen van levende personen.

Kinderen begrijpen het definitieve karakter van de dood nog niet. De dood is voor hen iets tijdelijks, een soort slaap, waarbij de dode niet meer kan bewegen of zien. Zo vinden ze na enkele weken dat het genoeg is geweest, dat spelletje afgelopen moet zijn en dat de overledene weer terug moet komen. Ze denken vaak dat leven en dood elkaar afwisselen. Hierdoor wekken ze soms de indruk dat ze het de normaalste zaak van de wereld vinden dat oma is doodgegaan. Ze voelen dan ook nog geen angst voor de dood.

Verder tonen kleuters grote belangstelling voor de lichamelijke en biologische kanten van de dood.

*Net een pop
Ik vond dat papa op een pop leek.
Met zijn ogen dicht. Niks bewegen.
En zijn hart hoorde je niet.
(Tijmen, 6 jaar)*

Daarnaast blijven ze vragen stellen, soms tot vervelends toe. 'Is dat niet zielig zo lang in het donker?', 'Is het niet koud in de grond?'. Heel langzaam beginnen ze te begrijpen dat dood zijn een afscheid voor altijd betekent.

4.2.3 Kinderen van zes tot negen jaar

Bij kinderen van zes tot negen jaar begint daadwerkelijk het besef te komen dat de dood onomkeerbaar is, onherroepelijk en definitief.

*'Vlak voordat papa doodging ben ik nog bij hem geweest in het ziekenhuis.
Ik heb hem wel een kusje gegeven, en toen zei mijn moeder ook
"Ik denk dat dit de laatste keer is".
Maar ik wist niet echt dat het de laatste keer was.
Ik heb er niet echt over nagedacht.
Anders was ik nog wel een keer gegaan'.
(Jelle, 9 jaar)*

Toch kunnen ze nog heel moeilijk begrijpen wat dat daadwerkelijk inhoudt. Het is erg verwarrend voor kinderen en het maakt angstig. Met name het groeiende besef dat ook mensen van wie je houdt dood kunnen gaan, kan voor deze angst zorgen.

Dat doodgaan iedereen overkomt en dat de dood onvermijdelijk is begrijpen ze echter nog niet. Vragen als: 'Mama, kun jij dan ook doodgaan?' zijn dan ook heel normaal.

Als oorzaak voor doodgaan geven kinderen uit deze leeftijdscategorie vaak externe verklaringen. Zo kun je antwoorden verwachten als: 'Mensen gaan dood omdat ze vergiftigd worden.' Een uitzondering vormen de kinderen die in hun omgeving met doodgaan te maken hebben gehad. Deze kinderen hebben over het algemeen een reëler beeld van het gebeuren. Toch is het altijd goed is om door te vragen wat ze nu precies begrijpen.

Voor de uiterlijke dingen die bij een overlijden horen, zoals de bloemen, de kist en de begraafplaats, krijgen kinderen steeds meer belangstelling. Ook gaan ze zich steeds meer interesseren voor wat er na de dood gebeurt.

De vragen die kinderen stellen komen op volwassenen vaak als erg koel en zakelijk over. 'Waarom heeft oma haar bril op? Ze kan toch niks meer zien'. Op deze manier proberen kinderen echter te begrijpen wat de betekenis is van doodgaan.

Kinderen in deze leeftijdsfase zijn echter wel kwetsbaar omdat ze de mogelijkheid hebben om de betekenis van de dood te begrijpen, maar nog niet in staat zijn met alle informatie om te gaan.

4.2.4 Kinderen van negen tot twaalf jaar

Kinderen tussen de negen en de twaalf jaar weten dat planten, dieren en mensen leven en dat alles wat leeft ook doodgaat. Als antwoord op de vraag 'Waarom gaan mensen dood' worden meestal fysieke oorzaken genoemd, zoals 'als mensen oud zijn', of 'als mensen kanker krijgen'.

Kinderen uit de bovenbouw zijn minder afhankelijk van volwassenen. Om niet kinderachtig te lijken vragen ze niet altijd aandacht voor hun verdriet, maar proberen ze het zelf op te lossen. Omdat de gevoelens er toch uit moeten, vertonen ze soms lastig en opstandig gedrag.

4.2.5 Twaalf jaar en ouder

Als kinderen de tienerleeftijd hebben bereikt dringt de onvermijdelijkheid van de dood en de omvang ervan pas echt door. Op deze leeftijd zijn de intellectuele vaardigheden zover ontwikkeld dat de dood ook daadwerkelijk wordt gezien als het onvermijdelijke einde van het leven.

De persoonlijk-emotionele afstand is echter nog groot: het kan iedereen overkomen behalve mensen in de eigen omgeving. Hier komt echter verandering in als iemand uit de naaste omgeving overlijdt. Jongeren gaan vraagtekens zetten bij het leven. Zo vragen ze zich bijvoorbeeld af wat de zin van het leven is.

De confrontatie met de dood kan ervoor zorgen dat de vragen en soms ook de verwarring van de jongere rondom leven en dood toenemen.

5 Rouwproces

Bij het ontwikkelen van lessen over dood en rouw is het natuurlijk ook belangrijk dat een leerkracht weet wat rouwen is, welke rouwtaken er zijn en hoe kinderen rouwen. Deze punten worden hieronder dan ook nader besproken.

Wanneer iemand overlijdt die je erg dierbaar is, verandert voor je gevoel alles in je leven. Ineens ziet de wereld er anders uit en lijkt niets meer hetzelfde te zijn. Wat geweest is, is immers voorgoed voorbij. Nabestaanden moeten het leven weer opnieuw oppakken en zich aanpassen aan die totaal veranderde situatie. Zo moeten heden en toekomst worden aangepast aan de nieuwe situatie waarin die ander voor altijd weg is. Rouwen speelt hierbij een belangrijke rol.

5.1 Begripsbepaling

Rouw is het geheel van lichamelijke, emotionele, cognitieve en gedragsmatige reacties, die optreden na het verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond. Hieronder staan enkele voorbeelden van reacties beschreven.¹⁵

- lichamelijke reacties: slaapproblemen, verminderde eetlust, spanningshoofdpijn, energieverlies
- emotionele reacties: verdriet, eenzaamheid, angst, schuldgevoelens, agressie, machteloosheid, pessimisme, opluchting
- cognitieve reacties: concentratieverlies, verminderde zelfwaardering, verwardheid, gespannenheid
- gedragsmatige reacties: geagiteerdheid, teruggetrokkenheid, vermijden van personen of situaties

Rouw dringt dus diep door in je gedachten, je gevoelens en je lichaam. Het werkt in op alle gebieden van het leven. Rouw is vaak allesoverheersend en je kunt er geen pauze van nemen. Hoe belangrijk de taak (je werk, je relatie, je gezondheid) ook is, rouw zet alles (tijdelijk) op de tweede plaats.

5.2 Rouwtaken

In inmiddels verouderde opvattingen werd rouw beschreven in een fasenmodel, de fasen van Kubler-Ross, waarin ontkenning en woede gevolgd werden door heroriëntatie en acceptatie. De gedachte was dat de stadia bij iedereen volgens een vast patroon moest worden doorlopen, voordat het verlies is 'verwerkt'.

Hedendaagse opvattingen over rouw zijn gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek en laten zien dat nabestaanden juist zeer uiteenlopende gevoelens kunnen hebben tijdens het rouwen en dat de perioden van rouw sterk wisselend kunnen zijn.

Hoewel iedereen op een andere manier rouwt en er dus geen draaiboek of recept voor te geven is, heeft elk rouwproces een begin, een midden en een einde. Op basis hiervan heeft de Amerikaanse rouwdeskundige William Worden in 1992 het taakmodel ontwikkeld. Dit model doet niet zozeer uitspraken over het proces van verliesverwerking, maar benadrukt de taken die verricht moeten worden. Gedurende het hele proces kunnen de taken door elkaar lopen.

In de loop van de jaren is er echter kritiek gekomen op het model en is het door diverse mensen bijgesteld en aangevuld. In het onderstaande model is de kritiek op het model van William Worden voor een deel verwerkt en zijn de titels van de rouwtaken enigszins aangepast. Daarnaast is rouwtaak 0 toegevoegd (naar een idee van Annet Weijers en Petra Penning).⁴

Rouwtaak 0: opvoeden in leven en dood

Leren leven met verlies is iets dat in feite van jongs af aan geleerd moet worden. Als kind leer je van de volwassenen om je heen hoe je met verdriet om kunt gaan. Moet dat weggestopt worden, moet je je groot houden of mag het er zijn? De beste omgeving om te leren omgaan met verlies is thuis, in de vertrouwde omgeving, maar in de praktijk vindt deze voorbereiding vaak niet plaats. Dat is jammer want het helpt enorm wanneer kinderen voorbereid zijn wanneer ze te maken krijgen met een ernstig verlies. En het helpt hen ook als ze volwassen zijn.

Rouwtaak 1: laten doordringen dat die ander echt dood is

De eerste taak is het laten doordringen en erkennen dat de overledene nooit meer terug komt. Om in staat te zijn met het verlies om te gaan, moeten rouwenden kunnen begrijpen wat er is gebeurd en wat dat betekent voor hun leven. Het helpt wanneer ze, als dat enigszins mogelijk is, de overledene zelf zien en echt afscheid kunnen nemen. Mensen die geen gelegenheid hebben gehad op die manier afscheid te nemen, hebben meer moeite om tot zich door te laten dringen en te geloven dat de ander er niet meer is. Het duurt vrij lang voordat het echt doordringt dat iemand nooit meer terugkomt. De rouwende wil er begrijpelijkerwijs niet aan dat de ander dood is en zou het liefst de tijd terugdraaien. Het betekent in feite een acceptatie van een wereld die veranderd is en dat is geen makkelijk opgave.

Rouwtaak 2: omgaan met een wirwar aan gevoelens

Rouwenden herkennen het verlies door de pijn die ze voelen. Tijdens het rouwproces kunnen rouwenden met allerlei gevoelens te maken krijgen zoals verdriet, angst, opluchting, jaloezie en boosheid. Deze gevoelens kunnen allemaal door elkaar lopen en dat is enorm verwarrend. Er worden manieren gezocht om met deze gevoelens om te gaan en de wirwar van gevoelens te ontwarren.

Niemand kan de rouwenden vertellen hoe ze zich moeten voelen of hoe ze moeten rouwen. Sterk zijn betekent vooral dat je je zelf goed voelt bij de manier waarop je met het verlies omgaat, dat je goed voor jezelf zorgt en je niet verstopt achter je gevoelens. Emoties moeten kunnen stromen anders verliest het leven na verloop van tijd nog meer glans. Soms worden rouwenden beïnvloed door mensen om hen heen die van mening zijn dat je sterk bent als je je emoties niet laat zien. Maar juist door tranen te laten zien, kunnen verdriet en al die andere gevoelens gedeeld worden.

Rouwtaak 3: verder leven met het gemis

In deze taak verkent de rouwende hoe het leven nu verder moet.

De eerste tijd zijn er telkens opnieuw gebeurtenissen die hem confronteren met het verlies zoals de verjaardag van de overledene of de eerste kerst zonder hem of haar.

Verder leren leven zonder dat de ander lijfelijk aanwezig is, is een zware taak. Hoe zwaar hangt af van de relatie die de rouwende met de overledene had. Wat deze betekende voor hem? Hij moet alleen verder zonder deze belangrijke persoon. Dat betekent dat hij dingen die hij altijd samen deed nu alleen moet doen.

Het is niet zo dat wanneer er sprake is van een slechte relatie zoals bijvoorbeeld een partner met een onmogelijk karakter, het rouwproces makkelijker zal zijn. Juist het feit dat het nooit meer goed gemaakt kan worden, maakt dat de rouw intenser is en langer duurt. Degene die overleden is, vervulde bepaalde rollen en functies. Er valt een leegte. Wie neemt die functie nu over? Ga je als weduwnaar meer zorgtaken overnemen en vaker knuffelen met je kinderen? Of misschien moeten zoon en dochter meer meehelpen in het huishouden nu moeder het alleen moet doen. Alles moet weer een plek krijgen in een patroon dat veranderd is. Langzamerhand worden de taken en de functies van de overledene overgenomen door iemand anders of ontstaan er andere gewoonten.

Rouwtaak 4: het weefsel van het leven opnieuw weven

Hoe verder te leven, is de vraag. De rouwende staat voor de taak de overledene een plaats te geven in zijn emotionele leven. Dan is de verbinding tot stand gebracht en komt er ruimte voor nieuwe dingen. 'De dode moet een plek krijgen' is een veelgehoorde uitdrukking. Maar hoe doe je dat dan, vraagt de rouwende zich terecht af. Daar is niet zo gemakkelijk een antwoord op te geven. Ieder doet het op zijn eigen manier. Je zou kunnen zeggen dat een plek geven gebeurt door het innerlijk bewaren van herinneringen en verder te leven met de dode in het hart. De overledene is dan heel dichtbij en kan op deze manier zijn kracht doorgeven aan degene die achterblijft. Sommige rouwendenden hebben het gevoel dat de dode er voor hen is op momenten dat dat nodig is. Soms hebben rouwendenden iets tastbaars nodig, zoals een amulet om te voelen dat de overledene er is voor hen en nog van betekenis kan zijn. Wanneer rouwendenden deze aanwezigheid kunnen voelen dan is de verbinding tot stand gebracht en komt er ruimte voor nieuwe dingen. Sommige mensen zijn bang nieuwe banden aan te gaan. Ze denken de overledene onrecht aan te doen, als ze nieuwe contacten leggen. Ze voelen het bijvoorbeeld als verraad om een nieuwe relatie aan te gaan.

Vaak zijn rouwendenden bang wéér iemand te verliezen. Deze angst voor nieuwe contacten kan tot gevolg hebben dat ze in het rouwproces blijven steken en in een isolement terechtkomen.

5.3 Rouwen van kinderen

Kinderen rouwen ook, hoe klein ze ook zijn. Rouw van kinderen lijkt veel op rouw van volwassenen. Zo kunnen kinderen dezelfde reacties vertonen als volwassenen (§ 5,1) en staan ze voor dezelfde rouwtaken (§ 5,2). Op een paar punten wijkt het echter af.

Hieronder staan een aantal belangrijke punten beschreven.^{9,11}

5.3.1 Denkproces

Het denkproces bij kinderen tot een jaar of twaalf is nog niet volledig ontwikkeld en daardoor snappen ze bepaalde dingen nog niet. Zo denken ze soms mede schuldig te zijn aan het overlijden omdat ze bijvoorbeeld iets stouts hebben gezegd, gedaan of gedacht (magisch denken).

5.3.2 Rouwperiode

Kinderen zijn meestal niet in staat om lang achter elkaar te rouwen. Ze gaan sneller dan volwassenen over tot hervatting van het dagelijkse leven, waardoor ouders soms niet herkennen dat er wel degelijk sprake is van een rouwproces. Zo kunnen perioden van pijn en verdriet elkaar afwisselen met ogenschijnlijke 'normale' perioden. Dat verklaart bijvoorbeeld waardoor kinderen op een voor hen verdrietige begrafenis wel eens verstopperje spelen rondom de koffietafel.

Verder hebben kinderen met verdrietige ouders de neiging de volwassenen te beschermen. Dit gebeurt niet bewust. Onbewust schuiven kinderen namelijk hun eigen verdriet en emoties op, als ze zien hoeveel verdriet hun ouders hebben. Als kinderen lastig worden, betekent dit vaak dat ze veiligheid voelen, vertrouwen hebben in hun omgeving, ze weten dat er opvang is. Kinderen die dat niet doen, houden alles binnen, willen de volwassenen niet nog meer belasten. Soms leggen ze daarvoor hun eigen rouwproces enkele jaren stil. Het treurige is echter dat hun omgeving het veranderende gedrag na enkele jaren niet meer als een teken van verdriet ziet.

Verliesverwerking bij kinderen wordt dan ook vaak verbrokkeld over de tijd, waardoor ze ook langerduriger de gevolgen kunnen ervaren.

5.3.3 Gedragingen

Soms kunnen emoties van kinderen erg explosief zijn in vergelijking met volwassenen. Zo kunnen kinderen zeer agressief zijn ten aanzien van de overledene of de agressie richten op iedereen om hen heen zoals de ouder(s), op de dokter of op de vriendjes van wie de vader nog wel leeft.

Rouw bij kinderen uit zich vaker zichtbaar via het gedrag. Zo kan 'lastig' gedrag bijvoorbeeld een uiting zijn van verdriet. Ook het gesloten zijn, snel huilen bij tegenslag, irritatie bij kleinigheden of extreem lief of gehoorzaam zijn, zijn allemaal uitingen waar verdriet onder kan zitten. Anderzijds zijn er ook kinderen die helemaal in hun schulp kruipen en nauwelijks iets laten zien van wat hen bezighoudt.

I DON'T WANT TO GO TO SCHOOL! I HATE SCHOOL! I'D RATHER DO **ANYTHING** THAN GO TO SCHOOL!

Ook zijn er kinderen die regressief gedrag gaan vertonen. Deze kinderen keren terug naar een vroeger ontwikkelings-stadium. Sommige kinderen gaan opnieuw bedplassen of duimzuigen en andere hangen voortdurend letterlijk en figuurlijk om je nek.

Verder hebben kinderen een sterke behoefte bij de groep van leeftijdgenoten te horen en zich door hen aanvaard te voelen. Ze hebben dan ook de neiging zich te gedragen zoals hun leeftijdgenoten, te streven naar overeenkomstigheid. Wanneer iemand uit hun directe leefkring of omgeving sterft, maakt dit gebeuren hen verschillend van andere kinderen en dat willen ze vaak niet. Het laatste wat ze willen is buitenstaander worden of zijn.

5.3.4 Afhankelijkheid

Kinderen zijn ook afhankelijk van de grote mensen om hen heen. Als deze volwassenen hen niet goed voorbereiden, informeren en betrekken dan kunnen kleine kinderen zelf ook niks beginnen.

Daarnaast verliezen kinderen meer dan degene die is overleden. Ze verliezen vaak ook hun ouder(s), althans de ouder(s) zoals zij die kenden en hun vertrouwd waren. De sfeer in het gezin verandert, allerlei vertrouwdheden vallen weg. Soms is er een tijdlang weinig aandacht voor hen.

6 Voorwaarden

Het overlijden van een huisdier of de ruzie met een vriendinnetje zijn voorbeelden van gebeurtenissen die voor een kind heel ingrijpend kunnen zijn.

Hoe vertrouwd en veilig is dan de school voor het kind? Is de openheid op school zodanig dat het kind, als het daar behoefte aan heeft, over bijvoorbeeld zijn teleurstellingen, angsten, zorgen en verdriet kan praten? Of houdt het kind alles voor zichzelf, omdat het bang is om uitgelachen of niet begrepen te worden? De samenhang van de groep speelt hierbij een belangrijke rol. Hoe is deze samenhang? Is er een gezellige en warme sfeer waarin alle kinderen zich veilig voelen? Of geldt het recht van de sterkste en wordt een zwak kind buitengesloten?

De school waar een kind terecht kan met zijn 'kleine' problemen, is beter in staat te helpen bij groot verdriet. Een kind voelt namelijk dat er ruimte is om te praten met de juf of de meester. Een kind die dat ervaart durft zich te uiten tijdens een kringgesprek, ook als het verdrietig is. Er zijn verschillende factoren die hierbij een belangrijke rol spelen.²

6.1 De plaats in de groep

Of de klasgenoten lief en begrijpend zijn, hangt onder andere af van de plaats van een kind in de groep. De plaats van een kind in de groep wordt vaak al in de eerste jaren van het primair basisonderwijs bepaald. Als een leerling eenmaal een bepaalde plaats in de groep heeft ingenomen, dan blijft die plaats redelijk stabiel.

Als een kind om wat voor een reden dan ook in de onderbouw niet wordt geaccepteerd, heeft het daar dan ook vaak de gehele schoolperiode last van. Helaas kan de leerkracht daar niet altijd invloed op uitoefenen. Een leerkracht kan daarentegen wel voorwaarden scheppen voor verandering. Zo kan een leerkracht een stil en teruggetrokken kind bijvoorbeeld wel de gelegenheid geven om een goede beurt in de klas te maken. Als het kind meerdere keren zo'n succeservaring heeft, verandert zijn zelfvertrouwen in positieve zin. Het zal met meer vertrouwen in de groep staan. Daarnaast kan een leerkracht ook proberen de sfeer in de klas positief te beïnvloeden door middel van bepaalde spel- of werkvormen en lessen sociale redzaamheid.

6.2 Reageren op signalen

Leerkrachten die gevoelig zijn voor de signalen die leerlingen uitzenden en daar op de juiste wijze op reageren, bouwen aan de vertrouwensrelatie met hun leerlingen. Een vertrouwensrelatie is een belangrijke voorwaarde om op het juiste moment goede sociale ondersteuning te kunnen bieden. In sommige situaties is dat gemakkelijk en gaat het bijna vanzelf. Er is wederzijds begrip en waardering voor elkaar. Soms is dat lastiger.

Een kind dat verdrietig is, laat dit namelijk niet altijd rechtstreeks zien. Zo kan verdriet zich bijvoorbeeld uiten in concentratieproblemen, verstrooidheid, protest, maar ook in boosheid. Het is dan ook niet altijd eenvoudig die uitingen op hun juiste waarde in te schatten. Je moet tijdig waarnemen dat een kind een probleem heeft, inschatten wat de emotionele betekenis is van het signaal en reageren op het moment dat de leerling daaraan behoefte heeft. Als je zo met je leerlingen omgaat, kun je voor hen een belangrijke steun betekenen, ook in moeilijke tijden.

6.3 Een ondersteunend klimaat

De sfeer op school wordt mede beïnvloed door de manier waarop leerkrachten met elkaar omgaan. Leerkrachten bepalen samen het ondersteunend klimaat op school. Heerst er alleen een zakelijke sfeer, of is er ook aandacht voor de problemen en zorgen van elkaar? De zorg die een team voor elkaar heeft, straalt ook uit naar de kinderen.

Tegenwoordig hebben scholen steeds meer aandacht voor de individuele ontwikkeling van het kind. Door kinderen in hun ontwikkeling te observeren worden stoornissen eerder waargenomen en kan tijdig hulp worden geboden. Daarbij gaat het er niet alleen om dat het kind op een goed niveau leest, maar ook of het zich vrij en veilig voelt in de klas. Een school die naast het schoolse leren, ook het sociale leren belangrijk vindt, werkt aan een sfeer van verdraagzaamheid, een klimaat waarin iedereen zich thuis voelt en zich durft te uiten.

7 Werkvormen

Er zijn allerlei manieren om het thema dood en rouw in de klas aan bod te laten komen, zonder dat er veel verdriet bij komt kijken.

Hieronder staan in het kort een aantal mogelijke werkvormen beschreven die een leerkracht zou kunnen gebruiken om zaken als sterven, dood zijn, rouw, verlies en gevoelens bespreekbaar te maken.

Een leerkracht dient hierbij zelf de lessen verder uit te werken zodat ze aansluiten bij de groep. Hierbij is het van belang de punten genoemd in hoofdstuk 4 en 5 mee te nemen.

7.1 Literatuur

In veel (prenten)boeken liggen aanknopingspunten om zaken als dood, rouw en verdriet bespreekbaar te maken. Zo zijn er tal van boeken te vinden met sprookjes, verhalen en poëzie waar verlies of rouw het thema is. Ze kunnen dan ook als uitgangspunt dienen voor een gesprek.

7.1.1 Sprookjes

Sprookjes zijn zo belangrijk voor het kind omdat ze gaan over de werkelijkheid van het leven. Sprookjes vertellen over diepe levenswijsheden, over gevoelens, vragen, angsten en twijfels.

Uit: Het nut van sprookjes, Bruno Bettelheim

Sprookjes zijn niet alleen een uitlaatklep voor wat kinderen verdriet doet, kwaad, eenzaam of bang maakt, maar ze vertellen ook kun wensen en verwachtingen. Het magische van sprookjes helpt kinderen te verwerken wat hen bezighoudt.

Sprookjes zoals *De dood als peetoom* (Grimm), *Assepoester* (Grimm), *Het meisje met de zwavelstokjes* (Anderson) en *De mooiste roos van de wereld* (Andersen) kunnen goed gebruikt worden bij de verwerking van verlies en verdriet. Ze werken op een onzichtbaar niveau van het bestaan.

Door met sprookjes te werken, door ze voor te lezen aan de kinderen en er vorm aan te geven, leren kinderen hun wereld te ordenen. Bij sprookjesfiguren is degene die de confrontatie aangaat altijd de overwinnaar. Het is ook degene die uiteindelijk zal bereiken wat hij wil.

Sprookjes leren ons dat wie bereid is om op een duidelijke en krachtige manier voor zichzelf op te komen, echte verandering ervaart. Helden leren ons dat er inzet nodig is, dat we de strijd moeten aangaan, dat we onze gevoelens eerlijk en direct kunnen tonen. Precies dit hebben kinderen nodig in moeilijke fases van hun leven.¹

7.1.2 Verhalen

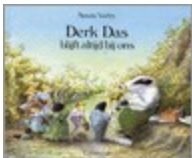
Naast sprookjes zijn er nog veel meer verhalen die gebruikt kunnen worden om het thema dood en rouw bespreekbaar te maken. Zo zijn prentenboeken bijvoorbeeld erg geschikt voor de onderbouw omdat ze tot de verbeelding spreken van kinderen. Enkele voorbeelden:

Kikker en het vogeltje. Max Velthuis

Kikker heeft een vogeltje gevonden: hij haalt Varkentje erbij en ook Eend en Haas voegen zich bij het gezelschap. De laatste stelt vast dat het vogeltje dood is. 'Dood?' vraagt Kikker. 'Wat is dat?'

Derk Das blijft altijd bij ons. Susan Varley

Dit boek gaat over Derk Das, die voelt dat hij spoedig zal sterven. Als dat inderdaad gebeurt, zijn alle dieren erg verdrietig. Later herinneren ze zich allerlei dingen die ze van Das geleerd hebben. Ze verwerken hun verdriet door samen te praten over hun vriend, zo is hij toch een beetje bij hen.

Bovenstaande prentenboeken kunnen goed klassikaal worden aangeboden in bijvoorbeeld de kring. De leerkracht kan het verhaal vervolgens voorlezen en de daarbij horende prenten laten zien. Het is natuurlijk ook mogelijk de kinderen alleen de prenten te laten zien en ze zelf het verhaal te laten vertellen, zoals zij denken dat het gaat.

Welke manier een leerkracht ook kiest, het is vooral belangrijk de leerlingen spontaan te laten reageren. Kinderen laten reageren op de prenten, het verhaal en op elkaar is een manier om te zien naar welk figuur de voorkeur uitgaat, waar ze bang voor zijn, welke dromen en verlangens ze hebben. Daarnaast is het een manier om zaken als 'hij is dood', 'wordt hij straks weer wakker', mijn opa is ook begraven' spelenderwijs aan bod te laten komen.

Naar aanleiding van het verhaal is het natuurlijk mogelijk om met de kinderen verder te praten over één bepaald onderwerp. Door één zin, door één vraag kun je een vloed van woorden en gevoelens loswerken. Zo nodigen bovenstaande prentenboeken uit om te praten over wat ziek zijn, wat leven, wat dood en verdriet is. ^{1.2.12}

Dood en rouw in het primair onderwijs

(Prenten)boeken die geschikt zijn voor de midden- en bovenbouw:

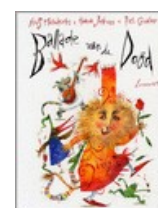
Job is dood. Dolf Verroen (Middenbouw)

Als Job de straat oploopt achter zijn bal aan wordt hij door een auto aangereden en is hij op slag dood. Zijn zus en broer, Jasmijn en Bart, kunnen het maar niet geloven. Job ligt thuis opgebaard, alsof hij slaapt. De jongere Bart is bang en wil niet mee naar de begrafenis. Opa zegt dat het niet eng is en misschien gaat Job wel naar de hemel. Na de begrafenis denkt Bart 'Ik blijf aan hem denken. Zolang ik aan hem denk, is het net of hij leeft'.

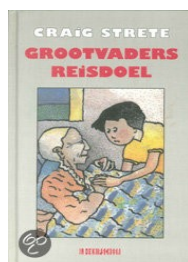

Ballade van de Dood. Koos Meinderts (Middenbouw)

Het verhaal gaat over een koning die bang is voor de dood en die zijn geleerden om raad vraagt. Er wordt besloten de dood op te sluiten in een glazen kooi, waarna een periode vol zorgeloze feesten en roekeloosheid aanbreekt. Doordat er niemand doodgaat, wordt het land zo vol en benauwd dat de mensen elkaar in zee duwen. De koning verveelt zich vreselijk en hij komt erachter dat hij de dood eigenlijk niet kan missen.

Grootvaders reisdoel. Craig Strete (Bovenbouw)

Grootvaders reisdoel gaat over een heel bijzondere vriendschap, tussen de schooljongen Kleine Donder (Little Thunder) en zijn in het reservaat levende grootvader Tayhua. Op zijn sterfbed, aan het einde van zijn levensreis, vraagt Tayhua om met zijn kleinzoon alleen te mogen zijn. En als Tayhua ten slotte zijn reisdoel heeft bereikt laat hij Little Thunder niet alleen een prachtig wild paard na, maar ook de kennis en wijsheid waarmee Little Thunder zijn eigen levensreis pas echt kan beginnen.^{1,12}

7.1.3 Poëzie

Daarnaast is er veel mooie poëzie voor kinderen en jongeren. Heel wat gedichtenbundels verwoorden gevoelens van verdriet, leven en dood.

Ook de bundel *Dat overkomt ieder wel* van Willem Wilmink legt op een eenvoudige manier de innerlijke wereld van kinderen bloot. Elk gedicht gaat over een probleem dat kinderen kan bezighouden.¹

*Nu is mijn laatste oma dood
en niemand weet hoe ik haar mis,
want ik hou me nog altijd groot,
net als op haar begrafenis*

*Toen zei die man: 'Ja, volgt u mij.'
Het was nog koud. Het was nog vroeg.
Ik zag er ook wel mensen bij,
die hadden geen verdriet genoeg.*

*Zondags ging ik naar oma toe
en alles mocht er op zo'n dag.
Ze werd nooit mopperig of moe,
al at ik bergen hagelslag.*

*Ze lachte om alles wat ik deed,
ik maakte deeg en brood en koek,
soms had ik me zo gek gekleed,
dan deed ze 't bijna in haar broek.*

*Ik klom nog wel eens op haar schoot,
dan was ik zogenaamd weer klein.
Nu is mijn laatste oma dood,
nooit kan ik meer een kleuter zijn.*

*Haar leuke huis blijft wel bestaan.
Het krijgt natuurlijk nieuw behang.
Ik hoef er niet naar toe te gaan,
al duurt de zondag nog zo lang.*

*Wanneer de meester in de klas
weer 'absolute stilte' wil,
dan denk ik hoe mijn oma was
en dan word ik vanzelf wel stil.*

Uit: Verzamelde liedjes en gedichten, Willem Wilmink, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1988, p.413-414.

7.2 Schrijven

Verwerken van wat ons bezighoudt kan op allerlei manieren, door erover te praten, maar ook door erover te schrijven. Woorden op papier zetten naar aanleiding van bijvoorbeeld een ziekteproces of een verlieservaring, kan helpend of helend zijn.

Kinderen die kunnen lezen en schrijven zijn best in staat om een verhaal, een sprookje of een gedicht te schrijven. Kinderen zullen hun eigen verhaal brengen met alles wat hen bezighoudt.

Zo kan de leerkracht de leerlingen naar aanleiding van het verhaal *Job is dood*, een brief laten schrijven aan een personage uit het boek en de kinderen uitnodigen het verhaal voor te lezen. Naar aanleiding van de brief kunnen er uitnodigende en verhelderende vragen worden gesteld zoals 'Stel dat jij diegene ben die doodgaat of van wie het broertje is gestorven, wat zou jij dan doen of voelen?'¹

*Toen mijn oma doodging
snapte ik het niet
het ging zo snel
mijn oma wilde niet dat
ik in het ziekenhuis kwam
Derek, 9 jaar*

7.3 Teken en schilderen en kleien

Kinderen uiten zich ook graag op een creatieve manier, zoals schilderen, kleien of tekenen. Met name voor kinderen die moeite hebben zich te uiten in woorden is dit een mooie vorm van communicatie.

Voor kleine kinderen die nog niet kunnen schrijven kunnen heel oprecht tekenen, schilderen en kleien wat ze in hun fantasie of in hun voelen beleven. Ze zijn nog ongeremd in hun spontaniteit en worden nog niet belemmerd door valse schaamte of door een verlangen naar perfectionisme.

Wat naar buiten komt, staat symbool voor wat er zich in de ziel van het kind afspeelt. Wat ze maken, is een veilige buffer tussen zichzelf, hun gevoelens en de buitenwereld.

Zo kan er bijvoorbeeld beeldend gewerkt worden over de emoties die gevoeld werden naar aanleiding van een prentenboek of een muziekstuk. Het spreken over de tekening, het schilderij, het kleiwerk is minder bedreigend dan de rechtstreekse taal. De afstand die nodig is voor het kind wordt bewaard. Zo is een kind minder kwetsbaar om over een schilderij te praten dat te maken heeft met de klanken van de muziek, dan te moeten zeggen: 'Dit ben ik, zo voel ik me'. Het is veel veiliger te kunnen zeggen: 'Dit is een schilderij dat ontstaan is na het horen van die klanken. Het zijn gebroken kleuren omdat de muziek me zo verdrietig maakte.'¹

7.4 Muziek

Muziek kan een middel zijn om te ontspannen, maar kan ook een hulpmiddel zijn om met intense emoties van verdriet, pijn en onmacht om te gaan. Jonge mensen kunnen zich uitstekend ontladen via 'hun' muziek. Zij herkennen zich in de hedendaagse muziek met haar ritme en tekst. Muziek in de eigen taal, of in het Engels, zijn projecties van wat er leeft aan verdriet, eenzaamheid, verlatenheid, verlangens en dromen. Lieder en *Voor altijd* van Marco Borsato en *Afscheid* van Paul de Leeuw zijn hier voorbeelden van.

Samen met kinderen luisteren naar een van die liedjes en er daarna over praten kan dan ook bevrijdend werken. De zanger(es) zingt en geeft weer wat er zich in de beleving van de kinderen afspeelt. Het spelen of beluisteren van de geliefde muziek van de kinderen scheidt veiligheid en zekerheid.

Luister samen naar muziek. De lievelingsmuziek van de overledene of muziek die iets zegt over gevoelens van verdriet.

- Laat de kinderen proeven van klassieke muziek, gregoriaanse zangen. Ze brengen de mens tot hun diepste kern.
- Maak elkaar deelgenoot van wat je voelt.
- Stel eenvoudige vragen:
 - aan wie denk je als je deze muziek hoort
 - wat deed X dan
 - wat is jouw lievelingsmuziek
 - zullen we er eens samen naar luisteren
 - zullen we een tekening maken van de 'kleuren' van deze muziek?¹

7.5 Film

Gevoelens kunnen ook gedeeld worden door samen naar een film of een video te kijken. Als we waakzaam met de dingen van het leven omgaan, zien we een veelheid aan dingen op ons afkomen die met afscheid te maken hebben. 'Nu jij er niet meer bent' en 'Voor altijd weg van jou' zijn thema's die ons dagelijks tegemoet treden in muziek, beelden, boeken en verhalen.

Samen reflecteren over films als:

- Bambi
- The Lion King
- E.T
- Eternity and a day
is samen werken aan het rouwproces

Het samen huilen bij wat je treft in een film is een bevrijdend proces. Het is leerrijk en ontroerend om bij elkaar te zien wat je weer aan het lachen brengt, wat je blij maakt. Een film die samen bekeken en besproken wordt, kan een hulpmiddel zijn in het rouwproces. Kinderen kunnen zien dat ze niet alleen staan in wat hen overkomt. Een gevoel van (h)erkenning kan het isolement doorbreken.

Enkele vragen die je kunt stellen:

- wat heeft je het meest aangegrepen
- wat vond je het mooist
- wat doet deze film met je
- waar voel je dat
- hoe zou jij je voelen al jij X was
- wat zou jij zeggen, doen?

Er zijn ook video's te vinden met verfilmingen van prentenboeken zoals Max Velthuis of Roald Dahl.¹

7.6 Filosoferen

*Eeuwige tijd, eeuwigheid
eeuwen van tijd
stemmen, bestemmen, bestemming
voor altijd bestaan
nooit meer doodgaan
waarom, waartoe, waarnaar
waar ligt het schip klaar?*

Claire Vanden Abbeele

Kinderen zijn nieuwsgierig, ze willen weten en ze willen leren, ze zoeken voortdurend naar het waarom van dingen. Het is juist die 'waarom' vraag waar vaak geen antwoord op is. We hebben inderdaad geen passend antwoord op de vragen rond het mysterie van leven en dood: 'waar komen wij vandaan' en 'waar gaan we heen als we sterven' zijn vragen die we niet concreet kunnen beantwoorden. Het zijn vragen die met ons meegroeien, ons hele leven. Toch zijn het verhelderende ervaringen om met kinderen te twijfelen over zin en onzin van de dingen, om kritisch te denken en te praten over het hoe en het waarom van leven en dood.

Cirkelen rond de waarom-vraag is een beetje filosoferen. Filosoferen met kinderen vraagt een houding van het niet beter weten. Het is samen op zoek gaan en samen onwetend zijn. Kinderen worden aangespoord om zelf na te denken, om zelf op zoek te gaan naar antwoorden. Het verwerkingsproces komt op gang wanneer twijfels rond doodgaan en leven verwoord worden. Kinderen vormen een eigen mening, ze leren argumenteren. De rol van volwassene is alleen maar te luisteren en te sturen. De eigen mening wordt alleen geuit als vraag:

- zou het soms zo zijn dat....
- zou het mogelijk zijn dat....
- zou het kunnen dat....
- ben ik verkeerd als ik denk dat....

Zo kan het boek *Eeuwig en altijd Tuck* van Natalie Babbitt of de verfilming een hulp zijn bij het filosoferen met kinderen. Het boek of de film leert de kinderen dat alles om ons heen verandert. Als de Tucks voor de keuze staan om een oneindig stilstaand leven als kind te leiden of een normaal leven, kiest de heldin van het verhaal voor sterfelijkheid.

- Lees samen het boek of bekijk de film en laat de kinderen een stelling innemen en argumenteren. Zoek naar andere gezichtspunten, visies, andere stellingen.
 - Wat zou jij kiezen?
 - Welke reden heeft de heldin van het verhaal om de keuze te maken?
 - Vind je dat een goede reden?
- Blijf argumenteren en conclusies trekken. Lok steeds andere standpunten uit.

Ook citaten over de dood kunnen een licht werpen op hoe kinderen en jongeren de dood zien en ervaren. Ook zij kunnen een leidraad zijn in het filosoferen met kinderen.¹

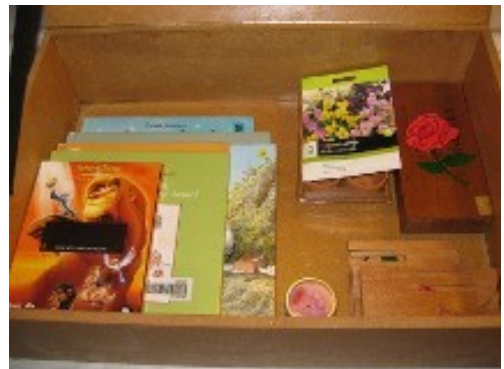
'Terwijl ik dacht dat ik leerde leven, was ik aan het leren sterven.'

Leonardo da Vinci.

8 Materialen kist

Zoals in hoofdstuk 3 is besproken, is het van belang dat kinderen stapsgewijs leren begrijpen wat dood is en wat het betekent als iemand er nooit meer zal zijn. Dit stapsgewijs leren begint al in de kleutergroepen.

Bij deze scriptie is dan ook een materialen kist samengesteld voor de kleuters, waarin spullen zitten die een leerkracht kan gebruiken om met de kleuters over het thema dood en rouw te praten. Hieronder staat de inhoud van de kist in het kort beschreven.

8.1 Boeken

Als je dood bent, word je dan nooit meer beter? Piet en Joeri Breebaart

Dit boek gaat over het konijn Fred en zijn broertje Joep. Op een dag wordt Joep ziek en gaat Joep dood. Het verhaal beschrijft alles wat Fred meemaakt en voelt: de kortstondige ziekte van Joep, zijn dood, de begrafenis en de aandacht van de dieren om hem heen.

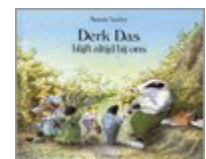

Dat is heel wat voor een kat. Judith Viorst

De poes van de 'ik-figuur' is doodgegaan. Bij de begrafenis noemt de ik-figuur negen goede eigenschappen van de poes. De tiende ontdekt zij in gesprek met haar vader: het meezorgen voor de bloemen. Een heel gevoelig beschreven verhaal waarin naar voren komt dat er weinig bekend is over de hemel, maar dat de vader wel weet dat de poes opgenomen wordt in de grond en zo meezorgt voor de natuur.

Derk Das blijft altijd bij ons. Susan Varley

Dit boek gaat over Derk Das, die voelt dat hij spoedig zal sterven. Als dat inderdaad gebeurt, zijn alle dieren erg verdrietig. Later herinneren ze zich allerlei dingen die ze van Das geleerd hebben. Ze verwerken hun verdriet door samen te praten over hun vriend, zo is hij toch een beetje bij hen.

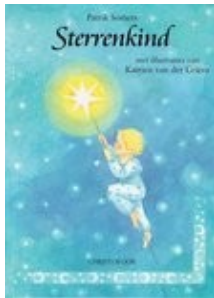

Het meisje met de zwavelstokjes. Hans Christian Andersen

Het is oudejaarsavond en buiten dwaalt er een arm meisje alleen rond. Terwijl iedereen gezellig binnen zit, moet ze in haar eentje zwavelstokjes verkopen. Het is donker en het sneeuwt. Het meisje heeft het zo koud dat ze een van de stokjes aansteekt. Plots ziet ze een gezellige woonkamer en een prachtige gedekte tafel. Maar het zwavelstokje dooft en ze staat weer in de kou. Een voor een steekt ze alle stokjes aan tot ze het voor eeuwig warm heeft.

Kikker en het vogeltje. Max Velthuis

Kikker heeft een vogeltje gevonden: hij haalt Varkentje erbij en ook Eend en Haas voegen zich bij het gezelschap. De laatste stelt vast dat het vogeltje dood is. 'Dood?' vraagt Kikker. 'Wat is dat?'

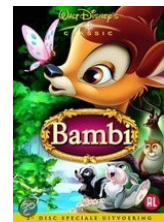
Sterrenkind. Patrik Somers

Na de zomervakantie gaat Tineke naar een nieuwe klas en krijgt ze een nieuwe juf. Alle kinderen mogen in de kring vertellen wat ze hebben meegemaakt in de vakantie. Tineke vertelt dat ze heel verdrietig is omdat haar broertje Michiel in de vakantie is gestorven. Hij was al heel lang ziek. De kinderen zijn erg onder de indruk van het verhaal van Tineke. Aan de hand van hun eigen ervaringen praten ze samen met de juf over wat er met een mens gebeurt als hij sterft.

8.2 Film

Bambi

In het diepe woud zet het hertje Bambi zijn eerste stapjes en ontdekt hij de wereld samen met zijn vriendjes, het konijn Stamper en het stinkdier Bloem. Samen maken ze kennis met allerlei bosbewoners en beleven ze veel avonturen waarbij ze waardevolle lessen leren over onder andere liefde en verlies door de dood.

The Lion King

Deze film gaat over Simba, een welp die gewoon niet kan wachten tot hij koning is. Als de vader van Simba overlijdt wordt hij, door zijn oom Scar, op een dwaalspoor gebracht. Simba vlucht en vanaf dat moment leidt hij een zorgeloos bestaan met zijn metgezellen Timon en Pumbaa, waardoor hij zijn koninklijke verantwoordelijkheden vergeet. Als de tijd daar is moet hij besluiten om terug te keren naar het Koninkrijk om zijn plaats in de 'kringloop van het leven' opnieuw in te nemen.

8.3 Overig

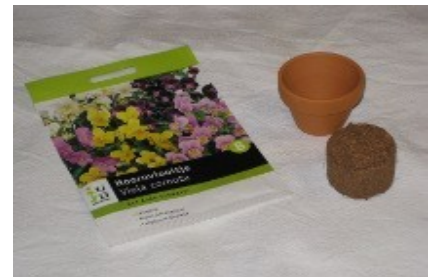

Het boek Sterrenkind leent zicht uitstekend voor het maken van een speciaal hoekje in de klas. Een hoekje voor alle mensen die we goed gekend hebben, die gestorven zijn en van die we nog steeds heel veel houden.

In de kist bevindt zich dan ook een altaartje voor in dit hoekje. Het altaartje is op een eenvoudige manier in elkaar te schuiven. In het midden van het altaar is plek voor het plaatsen van een foto en voor het altaar kan een kaarsje worden aangestoken.

Tevens bevindt zich in de kist een werkblad. Met dit werkblad kunnen de kinderen op een gemakkelijke manier zelf het bovenstaand altaar maken van karton. Uiteraard kunnen de leerlingen zelf een invulling geven aan het uiterlijk.

In de kist zitten ook diverse potjes met een voedingsbodem en zaden. Naar aanleiding van het boek 'Dat is heel wat voor een kat' kunnen de leerlingen zelf, eventueel bij het altaar, bloemetjes laten groeien.

Daarnaast bevindt zich in de kist een opbergdoosje voor herinneringen en persoonlijke spulletjes van de overledene. De leerlingen kunnen heel eenvoudig van bijvoorbeeld een sigaren kistje zelf zo'n doosje maken en vullen met materialen die hen aan de overledene doen denken.

9 In de praktijk

Om het thema dood en rouw in groep 1 & 2 bespreekbaar te maken, is de inhoud van de materialen kist zoals beschreven in hoofdstuk 8, in de praktijk gebruikt. Een tweetal lessen en het resultaat hiervan staan hieronder in het kort beschreven.

9.1 Les 1

Na een ziektebed is de moeder van de groepsleerkracht overleden. De juf is hierdoor niet op school. Om de kinderen te vertellen wat er is gebeurd en waarom de juf er dus niet is, is het boek 'Als je dood bent word je dan nooit meer beter?' voorgelezen. Het boek gaat over het konijn Fred en zijn broertje Joep. Op een dag wordt Joep ziek en gaat Joep dood. Het verhaal beschrijft alles wat Fred meemaakt en voelt: de kortstondige ziekte van Joep, zijn dood, de begrafenis en de aandacht van de dieren om hem heen. De inhoud van het verhaal sloot precies aan bij de situatie van de juf.

Naar aanleiding van het verhaal is de leerlingen vervolgens verteld wat er met de moeder van de juf is gebeurd en waarom de juf er niet is. Doordat de inhoud van het verhaal zo goed aansloot bij de situatie van de juf was hetgeen er werd verteld heel herkenbaar voor de kinderen. De kinderen grepen regelmatig terug naar het verhaal. Toen er bijvoorbeeld werd verteld dat de moeder ziek was en dat de dokter haar niet meer beter kon maken reageerde een kind met: 'Net als Joep'? Ook de vraag: Wie weet waarom de juf er niet is?

Stapsgewijs werd er over allerlei zaken gepraat zoals het ziek worden van de moeder, de dokter die haar niet meer beter kon maken, het overlijden, het afscheid nemen, de kist enzovoorts. De leerlingen luisterden aandachtig, stelden vragen en reageerden hierbij ook op elkaar. Zo vroeg een kind: 'Waarom moet je eigenlijk in een kist?', waarop een ander kind spontaan zei: 'Anders wordt je haar vies door het zand'. Het kind dat de vraag stelde knikte vervolgens ter bevestiging. Ook over de reden waarom de juf niet op school was, werd door de leerlingen volop gepraat. Zo zei een kind: 'De juf is er niet omdat ze nog een kist moet timmeren', in het verhaal wordt namelijk een kist voor Joep getimmerd. Ook is er gepraat over gevoelens. Hoe zou de juf zich voelen? De kinderen waren het met elkaar eens dat de juf verdrietig moest zijn, dat ze veel zou moeten huilen. Een kind zei: 'De juf moet huilen want het is heel erg dat je mama dood is'.

Naar aanleiding van het verhaal en het gesprek hebben alle leerlingen vervolgens een tekening voor de juf gemaakt. De kinderen hebben hierbij hun eigen ideeën en gevoelens op papier gezet. Ook mochten ze er iets bij zeggen, speciaal voor de juf. Dit is op de tekening erbij geschreven. Hieronder een aantal voorbeelden.

Dood en rouw in het primair onderwijs

9.2 Les 2

In de klas zitten vier oudste kleuters die allemaal vrij recent te maken hebben gehad met het overlijden van iemand die dichtbij hen staat. Een van de leerlingen is erg bezig met de dood omdat oma vrij recent is overleden. Om de kinderen de gelegenheid te geven te praten over hun ervaringen en het stellen van vragen is ervoor gekozen het boek *Sterrenkind* met deze leerlingen te lezen en te bespreken. In het boek *Sterrenkind* vertelt de kleuter Tineke aan de kinderen in de klas wat ze in de vakantie heeft meegemaakt. Tineke vertelt dat ze heel verdrietig is omdat haar broertje Michiel in de vakantie is gestorven. Hij was al heel lang ziek. De kinderen in de klas zijn erg onder de indruk van het verhaal van Tineke. Aan de hand van hun eigen ervaringen praten ze samen met de juf over wat er met een mens gebeurt als hij sterft.

Doordat het verhaal wordt verteld door een kleuter en de illustraties heel erg duidelijk zijn, sluit het verhaal goed aan bij de ervarings- en belevingswereld van de kinderen. De kinderen gingen helemaal op in het verhaal. Toen het verhaal klaar was, was het eerste wat een leerling zei: 'Wat een verdrietig verhaal zeg', 'Waar heb je dit boek vandaan?'.

Naar aanleiding van het verhaal begonnen de leerlingen spontaan te vertellen over hun eigen situatie. Zo vertelden de leerlingen bijvoorbeeld: 'Ik denk ook nog vaak aan oma hemel', 'Oma lag ook zo stil met de ogen dicht' en 'Wij leggen ook altijd bloemen bij het graf'.

Kinderen moeten het verhaal vaak even laten bezinken en komen dan vaak later alsnog met vragen. Om deze reden is ervoor gekozen om 's middags nog even kort met de leerlingen terug te komen op het verhaal. Zo vroegen de kinderen of het einde van het verhaal nog een keer kon worden verteld en vroeg een leerling zich af of je echt een ster wordt als je dood bent.

In het verhaal maakt de juf een hoekje in de klas waar kinderen iets neer kunnen leggen voor een overledene. Omdat de leerlingen dit een mooi idee vonden is het altaartje uit de materialen kist met de leerlingen bekeken en besproken. Zo kwamen de leerlingen zelf met het idee om er een foto op te plakken en er tekeningen bij te leggen. Omdat de leerlingen ook graag een altaartje wilden hebben voor thuis hebben de leerlingen zelf een altaar gemaakt. Hieronder zijn er een paar te zien.

10 Nawoord

De keus om mijn scriptie te schrijven over dood en rouw in het primair onderwijs was voor mij niet moeilijk.

Als kind heb ik mijn vader verloren en heb het daarmee erg moeilijk gehad. In deze periode heb ik ervaren dat het niet vanzelfsprekend is dat er in de klas over de dood wordt gepraat. Ik ben ervan overtuigd dat als het onderwerp in de klas bespreekbaar was geweest dit mij had kunnen helpen bij het verwerken van mijn verlies.

Het doel van deze scriptie was dan ook: Het geven van advies over de handvatten die een leerkracht basisonderwijs kan gebruiken om lesmateriaal te ontwikkelen om de leerlingen beter voor te bereiden op het omgaan met verlies door de dood.

Om bovenstaand doel te bereiken moest ik mij natuurlijk eerst verdiepen in het onderwerp. Is het überhaupt noodzakelijk om over de dood in de klas te praten? Welk leerproces maken kinderen door en welk besef hebben ze van de dood? Wat is rouw nu eigenlijk en hoe rouwen kinderen? Moeten er in de klas ook voorwaarden geschept worden om een onderwerp als dit te kunnen behandelen? En zijn er überhaupt praktische toepassingen over de te kiezen werkvormen? Het zijn allemaal vragen waar ik antwoord op wilde hebben. Het was echter niet makkelijk om de juiste literatuur te vinden. Toen ik echter eenmaal de juiste boeken had gevonden heb ik alle vragen kunnen beantwoorden.

Naast een literatuurstudie, wilde ik echter ook iets tastbaars hebben voor in de praktijk. Ik heb dan ook een materialen kist samengesteld voor de kleuters, waarin spullen zitten die een leerkracht zou kunnen gebruiken om met de kleuters over het thema dood en rouw te praten. Het maken van de kist was echter geen gemakkelijke opgave. Wat stop je allemaal in zo'n kist en is het wel geschikt voor mijn doelgroep? Met behulp van de literatuur, Stichting Achter de Regenboog, In de Wolken en de GGD is het gelukt om een goed bruikbare kist samen te stellen.

Het schrijven van deze scriptie heeft mij echter meer gebracht dan alleen het beantwoorden van het bovenstaande doel. Het bestuderen van de literatuur heeft voor mij persoonlijk namelijk ook voor opheldering gezorgd. Zo heb ik mezelf vaak afgevraagd waarom ik na het overlijden van mijn vader zo lastig was voor mijn omgeving. Ik had destijds namelijk veel woede en agressie in mij. De volwassenen om mij heen wisten niet goed hoe ze hiermee om moesten gaan en werden vaak boos.

Na het bestuderen van de literatuur kan ik mijn gedrag van toen beter begrijpen. Sommige kinderen brengen hun rouw juist tot uiting in lastig gedrag omdat ze niet weten hoe ze met alle verwarrende gevoelens om moeten gaan. Eigenlijk willen ze onbewust gewoon aandacht.

Ook heb ik lang nodig gehad om de werkelijkheid te laten doordringen, namelijk dat mijn vader was overleden. Ik heb mij regelmatig afgevraagd waarom dit zo lang heeft moeten duren.

Na het bestuderen van de literatuur denk ik dat dit mede komt door een tekort aan openheid en betrokkenheid. De familie heeft mij namelijk niet betrokken bij het regelen van de uitvaart, het afscheid. Ik ben zelf niet eens op de begrafenis geweest.

Kinderen hebben het juist nodig om geïnformeerd te worden, betrokken te zijn. Het heeft namelijk invloed op het omgaan met het verlies. Het ervaren (door te kijken, aan te raken)

Dood en rouw in het primair onderwijs

dat iemand werkelijk dood is, helpt bij het laten doordringen van de werkelijkheid. Wanneer kinderen delen van informatie missen, bemoeilijkt dat het leren omgaan met het verlies.

Tot slot wil ik iedereen bedanken die bijgedragen heeft aan de totstandkoming van mijn scriptie. In het bijzonder mijn man, die mij altijd heeft gesteund.

Alleen maar
één keer aanraken
twee seconden kijken
drie minuten met elkaar praten.

Alleen maar
die ene hand vasthouden
een zoen voor het slapengaan
eventjes bij hem staan.

Alleen maar
één enkel wonder
niet ooit elkaar weerzien
maar nu vandaag
nú meteen.

Alleen maar
weten
dat hij
mij
niet vergeten is.

Claire Vanden Abbeele

11 Literatuurlijst

Boeken

1. Abbeele, C. Vanden. *Nu jij er niet meer bent: rouwen met kinderen en tieners*. Lannoo: Tiel, 1e druk, 2001.
2. Fiddelaers-Jaspers, R. *Afscheid voor altijd: omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs*. Educatieve Partners Nederland: Houten, 2e druk, 2000.
3. Fiddelaers-Jaspers, R. *Jong verlies: handreiking voor het omgaan met rouwende kinderen*. Kok: Kampen.
4. Fiddelaers-Jaspers, R. *Jong verlies: rouwende kinderen serieus nemen*. Ten Have: Kampen, 5e druk, 2005.
5. Fiddelaers-Jaspers, R. *Veel gestelde vragen over kinderen en afscheid*. Ten Have: Kampen, 1e druk, 2005.
6. Keirse, M. *Kinderen helpen bij verlies: een boek voor al wie van kinderen houdt*. Lannoo: Tiel, 2009.
7. Overduin, C. *Kind en verlies: omgaan met rouwende kinderen*. Uitgeverij: Reed business, 1e druk, 2009.

Internet

8. Center for Death Education
www.uwlax.edu/sociology/CDEB/index.html
9. Coördinatiepunt opvoeding → Dood en rouw
www.coordinatiepuntopvoeding.nl/client/2/websiteid=2&contentid=816&hoofdid=760&pagetitle=Dood_en_Rouw&target=dood
10. Encyclopedia of Death and Dying
www.deathreference.com/Da-Em/Death-Education.html
11. Expertise centrum Omgaan met Verlies
www.rietfiddelaers.nl
12. GGD Gelderland Midden → Literatuurlijst 'Rouw en verdriet'
www.jong-partnerverlies.nl/assets/file/Literatuurlijst-rouw-en-verdriet.pdf
13. GGD Zuid-Holland west → Richtlijn dood en rouw op school, basisonderwijs
www.ggdwh.nl/cms/publish/content/showpage.asp?pageid=310
14. Hoe peuters en kleuters rouwen
www.peuterplace.nl/rouwverwerking/rouw_peuter_kleuter.htm
15. Rouw → Landelijke richtlijn
www.oncoline.nl/richtlijn/doc/download.php?id=444
16. Stichting 'Achter de regenboog' → Vervliesverwerking met kinderen en jongeren
www.achterderegenboog.nl
17. Stichting 'In de wolken' → Boeken en materialen bij verliessituaties
www.in-de-wolken.nl